

„Nem súlyed az emberiség!”...

Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

T. ERDÉLYI ILONA

A két királyné

Erdélyi János első színdarabja*

Erdélyi János drámaírói tevékenysége szinte teljesen ismeretlen. Munkásságának ezzel a területével néhány mondaton kívül nem foglalkoztak egészen a legutóbbi időkig. Az írónak három színdarabja maradt fenn. Időrendben az elsőt, *A két királynét* 1837-ben, a másodikat, a *Nápolyi Endrét* a negyvenes évek elején, míg a harmadikat, *A velencei hölgyet* az író 1851-ben írta. Az első kettő nem jelent meg, kéziratban maradtak az általam gondozott Erdélyi Tárban, amely az író irodalmi hagyatékát őrzi. *A velencei hölgyet* az író 1851-ben kiadta Kozma Vazulnál Pesten, majd 1852. április 26-án bemutatta a Nemzeti Színház. Ez alkalommal Erdélyi első színdarabjával, *A két királynéval* foglalkozunk, amely a három közül leginkább korához és koráról szól, magán viselve megírásának idejét. Megértéséhez vissza kell térnünk azokhoz az évekhez, amelyekben keletkezett.

Új és népes nemzedék jelentkezett a magyar irodalomban az 1830-as években. Viharos évtized volt, az események gyors egymásutánban sorjázta. A júliusi párizsi forradalmat augusztusban a belgiumi, az év novemberében pedig a magyarokkal szomszédos Lengyelországban kitört felkelés követte. Nyomában jött a kolera és a koleralázadás. 1832-ben kihirdették a diétát, és Kossuth megindította az *Országgyűlési Tudósításokat*. 1834-ben Pozsonyban megalakult a liberális országgyűlési ifjak Társalkodási Egylete. 1835-ben feloszlatták az erdélyi országgyűlést, és perbe fogták Wesselényi Miklóst. 1836-ban katonai karhatalommal elfogták a Társalkodási Egylet vezetőit, amely akció ellen huszonöt vármegyében folyt a tiltakozás. 1837-ben elítélték Lovassy Lászlót és társait, májusban Kossuthot vetették börtönbe és hozták a „nota-pereket”. Az ország hangos volt a szólásszabadságon ejtett sérelmek elleni zúgástól. Az elégedetlenség a viharos megyegyűléseken csapódott le, amikor is pl. Gömörben lövöldözés és egymás házainak feldúlása kísérte a maradiak és a liberálisok közötti politikai csatározásokat.

* A kézirat leadása után jelent meg az Erdélyi János drámáit tartalmazó kötet a Kötelező ritkaságok sorozatban: ERDÉLYI János *színművei*, sajtó a. rend., jegyz. VÁRADI Eszter, utószó T. ERDÉLYI Ilona, VÁRADI Eszter, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2006, 423. – A szövegidezeteknél ezen kötet lapszámaira utalunk, zárójelben.

A közélet harcai mellett az irodalomban is új szelek fújtak. 1837-ben, *A két királyné* írásával azonos időben szerveződött ötvenöt fiatal író részvételével az Ifjú Magyarország, amelynek élén Kazinczy Gábor és Erdélyi János állt. A Pozsonyt megjárt Kazinczy Gábor megismerkedett a radikális polgári eszmékkel, köztük az Ifjú Németország gondolataival, és társaival együtt élénk részt kértek a „forradalmi ellenzék”, mint a rendőri besúgók nevezték őket, kulisszák mögötti harcaiból. Erdélyi 1837 októberében így fogalmazta meg elképzeléseit Kazinczyhoz írott levelében: „Tudod, mi egyszerű elemeire szeretnők venni a világot, hogy ujat alkossunk abból, mint férczszabó ócska dolmányból uj mellényt.”¹ Figyelemre méltó, hogy mennyire hasonlóan fogalmazott Petőfi Sándor tíz évvel később, 1847. augusztus 17-én Szatmárból Arany Jánosnak küldött levelében, amikor a „fiatal Magyarország” célkitűzéseiről szolt. Eszmék népszerűsítése érdekében lapindítással is kísérleteztek. Nemzedéki közlönyük, a „Népbarát” megjelenését azonban a hatóság nem engedélyezte, a benne foglalt „veszedelmes és üldözendő eszmék” miatt, mint a cenzor jelentésében írta. Az ötvenöt fiatal célja a „modern” irodalom megteremtése, az irodalom és az élet polgárosítása volt. Nagy szerepet szántak a színháznak, mint a magyar nyelv, az eszmék templomának, iskolájának.

E viharos évek formálták az új írói nemzedéket, köztük Erdélyi Jánost. Levelezése mutatja, hogy kortársaihoz hasonlóan őt is mennyire foglalkoztatta a politika. 1835 júliusától a liberális gömöri alispán, Máriássy Zsigmond fiának volt nevelője, és a családdal együtt benne élt a napi politika izgalmaiban. Közeli tanúja volt a patrónusa elleni megyei támadásoknak. A Máriássy-családot figyelte a titkosrendőrség. Mint 1837. május 29-én Erdélyi Kazinczy Gábornak írta „a kormánynak nagy szálla szemében a két V(ice)ispán comissioja...”² Az Informations Protocoll jelentésekből tudjuk, hogy Máriássy Zsigmondné is politikailag veszedelmes, a fennálló rend ellen lázító személyként könyvelték el.³ Erdélyi ezekben az években indult lírai költőként. Első versét Bajza közölte az 1836-os Aurórában, és attól kezdve folyamatosan jelentek meg költeményei a lapokban, zsebkönyvekben. Költőként méltatták, hamarosan népszerű lett. Az almanach-líra hangját mutatják első versei, de 1837-től népdalai és a társadalmi egyenlőtlenség elleni kifakadásai kapnak helyet költészetében. Az ifjúság nagy lelkesedéssel fogadta verseit. 1839-ben a Tudós Társaság levelező tagsággal tisztelte meg, amikor „népünk költőjeként” köszöntötték.

A drámák iránti érdeklődés a harmincas évek közepétől indult meg irodalmunkban. 1835 decemberében egy fiatal írókból álló csoport megalakította a Pesti Drámaírók Egyesületét, amelynek tagjai romantikus témájú, történeti tárgyú verses drámákkal léptek fel. Nagy Ignác, Garay János, Tóth Lőrinc, Szigligeti Ede darabjai azonban sorra-rendre

1 CSORBA Zoltán, *Erdélyi János levelei Kazinczy Gáborhoz*, ItK, 1967, 656.

2 ItK, 1967, 654.; T. ERDÉLYI Ilona, *Az „Ifjú Magyarország” és Kazinczy Gábor*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967.

3 TÁBORI Kornél, *Titkosrendőrség és kamarilla*, 1921, 42.

megbuktak. Erdélyi panasolta is Kazinczy Gábornak, hogy ifjabb íróink nem írnak, mert tele van a fejük drámatervekkel és „buknak mint a ló”.⁴ Készülődtek a Pesti Magyar Színház megnyitására, közben zajlottak a dráma korszerűsége és a színi hatás körüli viták. Erdélyi is megszólalt, a színi hatás kérdésével foglalkozott, de írása akkor nem látott napvilágot, mert a cenzúra nem engedélyezte nemzedéki orgánumuk, a *Népbarát* megjelenését. 1836-ban kezdte fordítani „az ifjú német” író, Ludolf Wienbarg *Esztétikai táborozások (Aesthetische Feldzüge, Altona, 1834)* című kötetét. Wienbarg után ő is nagy jelentőséget tulajdonított a színháznak. Ez időből több írása maradt fent, amelyek a dráma kérdéseivel foglalkoznak. Pl. így ír: a drámaköltészet „a tett poézisa,” a drámaíró olyan költői tettet válasszon témájául, amely hat a közönség kedélyére és erkölcsi tanulsággal jár. A drámának mindenkor az életet kell „példányképül” tartania, akár költött, akár történelmi a dráma tárgya. Szép hasonlattal világítja meg gondolatát: „A dráma, egy Anteus, Herakles kezében levegőbe kiemelve, fogy ereje, míg a földhöz közeledtével csak növekszik az.”⁵

A dráma lett a vezető műfaj, amelyben az írók ki akarták próbálni erejüket. Többen vélekedtek úgy, hogy „a dráma választja el ... minő talentum” az író.⁶ Amikor Erdélyi dramaturgiai jegyzeteit írta 1837-től, már ismerte Katona József Bánk bánját és az 1821-ben a *Tudományos Gyűjteményben* közölt tanulmányát: „Mi az oka, hogy Magyar Országban a Játékszíni Mesterség lábba nem tud kapni?” Jegyzetei mutatják, hogy Katonát nagyra tartotta, olyannyira, hogy foglalkozni kívánt vele.⁷ Bár Erdélyi gyanakvó szemmel nézte kortársai drámaírói próbálkozásait, őt is magával ragadta a kor és társai lendülete. 1837. május 29-én árulta el Kazinczy Gábornak, hogy dráma írásába fogott, hogy az „apró versek” mellett más is maradjon utána. Társaival ellentétben, mint írta, ő olyan témát választ, amely nem haladja meg erejét. 1837 novemberében már arról tájékoztathatta barátját, hogy drámája kész, és rövid idő múlva cenzúrára küldi. Szándékában állt a darab kiadása. Később arról is beszámolt, hogy 1838. elején lemásoltatta drámáját és benyújtotta cenzúrára. A Könyvvizsgáló Hivatalhoz beadott példány későbbi sorsáról nincs tudomásunk. Csak azt tudjuk, hogy nem engedélyezték sem megjelenését, sem előadását, a beadott példány feltehetően a hivatalban elveszett.

Erdélyi első színdarabja, amelyet Kazinczy Gábornak emlegetett, *A két királyné* jambusokban írt történelmi szomorújáték öt felvonásban. Az autográf eredeti példány az *Erdélyi Tár* 24. kötete. A darab két variánsa ismert. Az első, az A változat sárgás, részben vágott szélű papíron fekete tintával írt szöveg 108 oldalon, az író által tintával számozva. A B változat nem vágott szélű sárgás papírra fekete tintával készült, amely a darab má-

4 ItK, 1967, 665.

5 ERDÉLYI JÁNOS, *Filozófiai és esztétikai írások*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 874, ill. a korábbiak: *Uo.*, 868, 870.

6 ItK, 1967, 663.

7 T. ERDÉLYI Ilona, *Katona József műveinek első kiadási tervéről*, Forrás, 1991, 59–65.

sodik felvonásával a 23. lapon kezdődik, egy oldallal előbb, mint az A változatban. A B variáns számozása arra utal, hogy annak is volt első felvonása, de elveszett. A B variáns ceruzával és csak páros számmal történt megjelölése a jobboldalon szerepel, és a 126. lapon fejeződik be az ötödik felvonás kilencedik jelenetének néhány sorával, tehát hiányzik a vége.

A két királyné élén latin nyelvű mottó olvasható: „Quid fiet ex nobis, amice?”, „Mi lesz velünk, barátom?” A darab valóságos személyeket és megtörtént eseményeket dolgoz fel. Az 1386–87-es esztendőben játszódik. A Nagy Lajos halálával bekövetkezett interregnum belharcait ábrázolja. Az utolsó Árpád-házi királyok idején féktelenné lett oligarchákat Nagy Lajos megfékezte, halála után azonban ismét felütötték fejüket a villongások. Torzsalkodásuk, harcaik az országot két részre szakadással fenyegették. A darab idején Boszniai Erzsébet, a királyi özvegy uralkodott az 1382-ben megkoronázott kiskorú Mária helyett. A nádori tisztséget Gara Miklós töltötte be. Gara és a neki érzelmileg kiszolgáltatott Erzsébet gyűlölt uralma ellen fellázadtak a „pártosok”, a délvidéki urak, élükön Horváth macsói bánnal és Palisznya János várnai perjellel. Horváth János és a mögötte lévő „nápolyi párt” nem fogadta el a „nőkirályt”, Máriát, de Luxemburgi Zsigmondot sem, aki 1385. november 1-jével a királynő férje volt. Még „alig király,” mint ellenségei mondták, de már elzalogosította az ország északnyugati megyéit. A darab idején Zsigmond „a morva végeken” toborzott sereget az időközben a „nápolyi párt” által behívott nápolyi király, II. (Kis) Károly ellen, akit 1385 decemberében koronáztak meg. Néhány héttel később a főpohárnok, Forgács Balázs, királynéi beleegyezéssel merényletet követett el ellene a budai palotában. 1386. február 7-én a király belehalt sérüléseibe. A halála miatti felháborodás és bosszúvágy indítja a színművet, amely három helyszínen játszódik: Horváth novigrádi várában, a budai királyi palotában és ismét Novigrádban.

A verses, jambusokban írt szomorújáték történetét röviden ismertetjük, kiemelve az öt felvonás fontosabb eseményeit. A darab „a pártosok” várában indul, ahol a délvidéki urak az elhunyt királyra emlékeznek, és bosszút esküsznek erőszakos halála miatt. Nostalgiaival gondolnak Nagy Lajos korára, amikor egységes volt az ország, és idegenben is rettegték hatalmát. Most széthull minden, félelemben él a nép. Gara zsarnok: „Ő minden, ő nádor, király, kezére / Élet, halál biralma bízott. / ...Mi csak hajoljunk porba és igába, / Nekünk szavunk se halljék a honügyben. / ...Imádjuk a zsarnokkényt, mely tüdőknek / Megmérgecsíti a lehelletet. / És visszatoljuk a fájdalokat / Szívünkre, hogy széllyel repedjen az. / Ne sírjon a gyermek, ha keble fáj, / Ne sírjon a polgár, ha honja vész, / Mert úgy akarja egy ember – Gara.” (A 16) Horváth hívei közé egy idegen vegyül, az olasz Komár, a királynő kéme.

A komor várfaalak, a királyt gyászoló, harcra elszánt férfiak gyülekezete után a második felvonás a pompás budai palota díszes tanácstermében játszódik. A fiatal és szép Mária királyi pompában ül a trónon. A főurak ünneplik a szerintük jogtalanul királlyá választott II. Károly halálát. Erzsébet nagy monológban fejezi ki örömét, hogy megszabadult a riválistól. A lázadó délvidéki urakat hálátlansággal vádolja, hiszen elhunyt férje emelte ki

őket egykor a porból. Az anyakirálynő indulattal kiált fel: „Nem tűrheté egy párt Erzsébetet, / Most ezt a pártot el nem tűrheti / Erzsébet, őket most nem tűröm én!” Mária királynő a rá jellemző szelídséggel szólal meg. „...Miként megesküvém / Istenre, a szentekre, és keresztre: / A hon szabadságát védelmezem, / Jézus hitét vallom, másokkal is / Megtartatom. Csak törvény, és igazság / Leend vezérem, mindig és örökké.” (A 26, 27) a derűs hangulatot Komár, a kém megjelenése árnyékolja be, aki beszámol a Novigrádban hallottakról. Mária keresi a megbékélés módját, Erzsébet azonban indulattal fogadja a híreket és büntetni akar: „...törvényeik / Röpüljenek szellőbe! szolgálország, / És népe rab legyen. Mit őseik / Szerzetnek, bírják; de sarczosan / Adózzanak; joguk, polgári jog / Nem lesz, de hóhéromnak pallosa / Függend a meghasonlott nép fölött.” (A 37) A hírek hallatán Gara tanácsára Erzsébet elhatározza, hogy lányával a nádor és Forgács kíséretében elutaznak a déli végekre, hogy lecsillapítsák a lázadókat, mint ahogy azt korábban Székesfehérváron sikerrel tették. Mária ellenzi anyja tervét, veszélyesnek tartja: „Én nem megyek.” Erzsébet azonban nem tűr ellentmondást: „Kormányozód, anyád – parancsolom.” (B 115)

A tanácskozás után egyedül marad Gara Miklós, a nádor fia és Mária királynő. Az ifjú megvallja szerelmét. Gyermekkorra óta szereti, bár tudja, hogy nincs sok reménye. Szavai jelenítik meg Máriát: „Te már királyné vagy, főséges asszony. / Európa fői közt mint gyöngy ragyogsz. / Hatalmatat nép féli, tiszteli. / Szépségedet csodálja a világ. ...Mikor járdalsz Budán / Dámák magas csarnoknak ablakin / Elszégyenülve huzzák el magok. / Naptól a csillag így szégyenkezik. ...Te egy kereszttel, egyszerű ruhában, / Felmúlod a dús pompa lányait.” (A 30) Mária is szereti az ifjú Garát, de nem gondolhat rá szerelemmel. Bár Zsigmondhoz nem köti érzelem, mégsem szabad. „Mit ér a tartományok birtoka, / Ha en szívem biralma nem szabad. / Az én szívem, mint áru, el van adva, / Atyám szavát fogadnom kellették, / Ő, nagy király, szerencsés népatya, / Lányának atyja lenni nem tudott.” (A 31) Nem ragaszkodik a királyi hatalomhoz sem: „...csak nyugalmamat / Hozd vissza, elleszek királyi rang, / Szerencse nélkül, a póremberek / Sorába hullok...” (A 35) Az utolsó jelenet ismét Novigrádba visz, ahol Horváth hírt kap arról, hogy a királynék csekély kísérettel délre, Gara várába tartanak.

A harmadik felvonástól sűrűsödnek az események, megjelennek a romantikus motívumok. A történetet a B változatban a felzaklatott Mária mondja el. Menetüket a lázadók megrohanták, Gara nádort és Forgács Balázst megölték, a királynékat Novigrádba kísérték, ahol fogságban tartják. A színen megjelenik a fiatal nápolyi herceg, Tarenti Lajos. A „nápolyi párt” terve, hogy Rómával felbontatják Mária és Zsigmond házasságát, és a királynő férjeként megkoronázzák Tarenti Lajost. A házassággal a lázadók célja az ország egységének megteremtése, a „honfiháború” elkerülése. Erzsébet a fogságban is kezdeményező marad. Azon mesterkedik, hogy megszerezze magának a herceget. Tőle reméli szabadulásukat. Tarenti Lajos azonban, miután meglátta Máriát, visszautasítja az anyakirályné vele kötendő házassági tervét, és elhatározza, hogy megszerzi magának a lányt. Tarenti mellett a másik romantikus alak, Komár, a királyné kéme, csapdát állít a herceg-

nek, amikor átadja neki Mária börtönszobájának kulcsát. A Tarenti áruhában rátör Máriára, aki feldúltan menekül. Komár és a herceg közötti dialógusból kiderül, hogy a kém kézben tartja Tarentit: ismeri születésének titkát, sötét múltját és személyes elszámolni valójuk is van. A herceg Velencében elcsábította, majd megmérgezte Komár feleségét, aki halálos ágyán mindent bevallott férjének. A feszültség csak fokozódik, amikor feltűnik egy idegen, akit Komár csempészett a várba. Neki is elmondja, mint korábban a hercegnek, hogy Mária este tízkor egyedül imádkozik a kápolnában.

Egy év telt el közben és ismét Novigrádban folytatódik a történet. A negyedik felvonás elején mindnyájuk nevében Horváth ítélkezik Erzsébet felett: „Megölted a királyt!” (B 141) Erzsébet nyugodtan, méltósággal válaszol, és ellentámadásba megy át, ő vádolja Károlyt. Férje tette őt Nápoly királyává, ezért minden jogáról lemondott. Ő szegte meg Lajosnak tett hűségesküjét, és „szavát feledé”, amikor özvegye és lánya ellen fordult. A „pártosok” ismét házassági tervüket hozzák szóba, de Horváth nem kényszeríti a királynőt, Erzsébet azonban rábeszéli lányát a házasságra szabadulásuk reményében. Mária lázad anyja ellen: „Nem kell szabadság! / Inkább veszek ma tömlőc fenekén, / Mint szabadon vesződjem holtomig.” (B 144) Az ítélet megfogalmazása elmarad, a jelenlévők szétoszlanak. Horváth régi párthívei közül többen titokban a királynék mellé állnak, megszánva őket a hosszú rabság miatt. Erzsébet bűnösségét azonban elítélik: „Féketlenül uralkodott vala, / Megdőbbenetlen volt asszonyszíve, / Garában a bűnt, és gyalázatot / Ölelte, és a hon vérét szívá. (A 69) A felvonás Komár bosszújának beteljesülésével zárul. A kápolnában elbűjtatott idegen, aki nem más, mint Gara Miklós, megöli Tarenti Lajost, aki rárontott az oltár előtt imádkozó Máriára.

Az ötödik felvonásban a várat körülveszi Zsigmond ostromra készülő serege. A király követe az ifjú Gara. Kezében a királyi zászlóval követeli a királynék szabadon bocsátását. Horváth nemmel felel: „Ki dönti el nekem, / Hol a hon? és mi az? mi semmi nép / Vagyunk? Szívemben él az én hazám, / Nem a jeges Kárpátok árnyékiban, / Nem a király körül, kin vérszopó / Tanácsosok meghízva függenek. / Tűrtünk, ameddig tűrnünk lehetett. / Vagy nincs igazság és vakon forog / A sors, az önkény zörgő kereke, / Elzuzza a belékapót? s mi semmi / Nép itten? – Úgy nemzet, mint ők amott.” (A 85) És ismét megszólal a szabadság vágya, ezúttal Horváth szájából: „A nap ma vérben szálljon el fölöttünk, / De a szabadság szép esthajnala / Jósoljon a hazának új eget.” (A 89) Megindul a véres ostrom. Horváth megkeresi börtönükben a királynékat, és az írói utasítás szerint „megcsendesülten” szól: „Gondoltam egy halotti éneket: / Megért a bűn, eljött az aratás,” – és leszúrja Erzsébetet. „Így járjon a zsarnok, míg él magyar!” mondja Palisznya és már csak a haldokló királyné utolsó szavai hallatszanak: „Ah! Még – szerettem – volna élni – én!” (A 92)

A jellemábrázolás

A darab történelmi szomorújáték, ugyanakkor két asszony tragédiája. Két ellentétes lelki alkat és jellem. Sorsuk alakulása szorosan egymás mellé kényszeríti őket, drámai helyzetek elé állítva, amelyekben szükségszerűek az ütközések. A címválasztás erre is utalhat. A konfliktusok, amelyek közöttük megjelennek, túlnőnek a történelmi helyzeten. Erzsébet, a hatalmától megfosztott asszony hirtelenül azzal is szembesül, hogy túljutott azon a koron, amikor szépségének, asszonyi vonzásának nem lehetett ellenállni.

Akkor döbben rá, amikor felajánlkozik a tarenti hercegnek, aki lányára vágyakozva bántóan visszautasítja őt. Az anyakirályné a darab legmarkánsabb személyisége, impulzív, erős, igazi királynői alkat. Hatalomhétség, méltóság, ékesszólás, tetterő jellemzi, ugyanakkor megköveti azt, aki ellen vétett. Nem adja fel, továbbra is ő akarja irányítani a sorsot. Mindenkiben eszközt lát, minden lehetőséget gátlástalanul megragad. Szép és gondolatgazdag, hosszú monológjai kiemelik környezetéből. Amikor Horváthék fogságába esik, végigtekint boldog és eredményes életén, az elvesztett szabadságot emlegeti: „Van a világnak egy kisértete, / Melly népet áld, ver, éltet és tipor, / A bűnnek átok, rénynek élvezet, / Ez a szabadság: ennek szent neve / Megpendül ám mindenki ajkain, / De csak nevét kongatják, pengetik, / S lelkök reá viszhangban nem felel.” (B 123) Koronás lányát nem engedi közel a hatalomhoz. Szereti és értékeli, de céljai eléréséhez még őt is eszközként használná, amikor pl. rábeszéli a házasságra Tarenti Lajossal, holott tudja, hogy lánya gyűlöli a férfit. Csak a darab végén jelenik meg nála változás, amikor látja közeledni a véget, akkor lágyul el, és néz szembe múltjával. Megbánja viselkedését: „Nem! El vagyok felejtve mindenütt, / El kell felejtetnem, nincs méltalom / Számomra, nincs a honban érdemem. – /Egy fáj, de lángban fáj, hogy nem tudok / Háláltni, mert késő, nem az valék / Kit várt az ország Nagy Lajos nejből. – / Többé ne lássam a magyar hazát, / Mert meghasad szívem, szemem kiég, / Arczomra szégyen pirját égeti / A lélek, a legbensőbb fájdalom.” (A 78–79) És ismét megjelenik a szabadság gondolata: „Ki érzi a szót, szellemét, / Ha vet magába kérdő pillanatot / 'Mi a szabadság!' A szíve megtelik, / És véd rabot.” (A 81) Számos szép költői részlettel, az író fiatal korát meghazudtoló jó lélektani megfigyelésekkel találkozunk, a királyné és a vele kapcsolatban állók bemutatásánál. Erzsébet egyes vonásainak megjelenítésénél feltételezhető, hogy a fiatal író egyik mintája az erélyes, a történelemben járatos, de hirtelen haragú, ellentmondást nem tűrő patrónája lehetett, akivel a nevelőnek több ízben volt konfliktusa. (Máriássynét jellemzi, hogy 1841-ben, amikor Erdélyi elhagyta házukat, levélben megkövette a nevelőt.)

Mária királynői jelenség, anyjánál zárkózottabb, kevesebb beszédű, de ha megszólal, királynői. Beleszületett a hatalomba, ami neki már csak annyit jelent, hogy drága árat kell fizetnie érte: boldogságát. Hiányzik lelke békéje, amelyet atyja vett el tőle, amikor mint egy lelketlen bábunak, férjéül választotta Zsigmondot. Sok benne a keserűség. Szereti az ifjú Garát, mégsem lehet vele boldog, mert a számára idegen Zsigmondhoz van láncolva. Anyjával ellentétben nem vágyik hatalomra. Megpróbálja vele szemben érvé-

nyesíteni akarátát, amikor látja, hogy anyja délvidéki utazási terve veszélyes. Az összeütközést kerüli vele, de hajthatatlan, amikor személyiségét, érzelmeit kell megvédenie. Belenyugszik a csapásba, amely a fogsággal érte, de még a szabadulásért sem köt alkut. Amikor anyja erőlteti a házasságot Tarenti Lajossal, így válaszol: „Nem ösmered a tiszta érzetet, Vesd öszve Máriát / A foglyot, a királyné Máriával, / S egy hangot adnak szíve hurai. / Lány, nő, királyné rajtam gúnynevek, / Sőt még nevem sincs. Én fogoly vagyok, / Kit szám után, melly áll ajtó fölött / Ösmerget a poroszló: nem szobámat / Rólam, de a szobáról engemet. / Megvert a sors, – kezét nem csókolom, / De ennyi szenvedés közt is nyugott / Vagyok, s magamra költsek háborút? / Szivemben – úgy legyen, mint gondolom.” (B 154) Megnyerő személyiség, hitelesen ábrázolt alak.

Kevésbé árnyalt Gara nádor a koncepciózus, saját hatalmától megrészegült zsarnok személyében, ennek ellenére vannak emberi vonásai is. Éppen az a szomorújáték dramaturgiai hibája, hogy a „pártosok” oldalán Erzsébetnek, de még Garának sincs ellensúlya. A monológok szépek, gondolatgazdagok, de lassítják a dráma menetét. A dialógusok nem feszülnek egymásnak, csak amikor a királynők és bíráik szemben állnak egymással. Ekkor is Erzsébet kerekedik felül, bár már nem ellenfél, kiszolgáltatott helyzetben levő áldozatjelölt. A kisebb novigrádi szereplők ingatagok, hol Horváth, hol a királynék mellé állnak. A cselekmény menetében jelentős szerepe van Horváthnak, a „nápolyi párt” vezetőjének. Erzsébet szónoki képességeivel nem tudja vagy nem akarja felvenni a versenyt. Nem intrikus, a haza féltése fordítja Erzsébet és Gara ellen. Láthatóan ő az, akinek pl. a darab elején a hazáról mondott gondolatai fejezik ki az író véleményét. Horváth a hagyományokhoz való ragaszkodása okán elutasítja az „asszonykirályt”, ugyanakkor a léha Zsigmondot is. Eszménye a két táborra szakadt ország egyesítése Mária királyné és Tarenti Lajos házassága révén. Lázadó indulatának oka a bosszú a megkoronázott Károly király erőszakos halála miatt. A szabadság nagyon fontos számára. A darab végén, amikor hívei a lázadás veszélyeire figyelmeztetik, bátran válaszol: „Engem csak egy gondolat vezérel / maradjon egy százból, de szabadon, / Temesse a szólót halál pora, / Vérökben a szabadság feltenyész.” (A 86) Ugyanakkor hiányzik belőle az az erő, amely Erzsébetet és Garát megemeli. Utolsó tetténél, az anyakirályné megölésénél is tétova, a jelenet híján van a drámaiságnak. Nincs felépítve a szituáció, nincs előkészítve a „tett”, elmarad az ítékezés, mi által nem érezhető a katarzis sem. Gondoljunk Bánk bán és Gertrudis összecsapására, amelyben Katona József mesterien építette fel a jelenetet, két erős, egymásnak feszülő alakot állítva szembe egymással.

A kordivat igénye mintázta a két idegent: Tarenti Lajost és Komárt. Mindketten olaszok és cselszövők. Személyes érdekeik vezetik őket. Komár ravasz, ügyes és ármányos, mindenkinek az eszén túljáró kalandor, aki semmitől nem riad vissza. Hűségesen szolgálja a királynét, de lelke mélyén ott a bánat: felesége halála, amelynek megbosszulása vezeti tetteit.

A pártütőket, akik Erzsébetben a királygyilkost látják, az elvakult gyűlölet fordítja Erzsébet ellen. Máriát tisztelik, de őt sem akarják elfogadni, mert „nőkirály.” Az idősebb

pártütőkben, akik egykor Lajos királyt szolgálták, kettősség él, elítélik Erzsébet uralkodását, különösen Gara nádor hatalmát, de később megszánják a királynékat hosszú rablásuk miatt. Ők a legkevésbé kidolgozott alakok.

Szerkezete és nyelve

A darab szerkezete egyszerű. Az öt felvonás két helyszínen: Novigrádban és Budán játszódik. Felépítésében megmutatkozik a szerkesztési gyakorlat hiánya. Sok a tartalmas gondolatokat sorjázó monológ, de hiányzik néhány csomópont, néhány nagy jelenet megformálása és kiemelése. A monológok hossza és sűrűsége nem segíti a párbeszédet, a szereplők egymás közti kapcsolatának kialakulását. A szerkesztési gyakorlat hiányára mutat az utolsó jelenet, amikor Erzsébet halálánál elmarad a drámai hatás. Az ok: az író nem építette fel a jelenetet, amikor leszűrik a királynét. Lehetséges azonban, hogy az író az a kettősség zavarta, amely a valóság és az általa ábrázolt halálnem között feszült, de az is lehetséges, hogy le akarta zárni a cselekményt. A drámaírói rutin hiánya jelentkezik a szerzői utasítások elmaradásában, ami arra enged következtetni, hogy az író nem látta maga előtt a majdani színpadon történeteket. Feltételezhetjük, hogy Erdélyi írói alkattól hiányzott a drámai érzék és a színpadi látás. Látszik, hogy első drámája igényes, de kezdő író alkotása, aki számára fontosabb a szép, tartalmas gondolatok kifejtése, a jellemzés, mint a műfaj formai elemeinek a kidolgozása, a színmű egésze. Ezzel maga is tisztában volt, mint Kazinczy Gábornak írt leveleiben mentegette magát, hogy darabja inkább rossz, mint fél jó.

A szomorújáték nagy ereje nyelve. Az író jambusokban beszélteti szereplőit. Nyelve emelkedettebb a hétköznapi nyelvénel, mégis közelít a mindennapi nyelvéhez. A költőség nem teszi erőtlenné a szöveget, jól mondható. Erő és gyengeség van benne. Szépek és színesek hasonlatai. Hitelesen szólaltatja meg szereplőit, és különbséget tesz az egyes alakok beszédmódja között. Azzal a magától értetődő természetességgel fejezi ki magát, amely már levelezésében is megmutatkozott. Kitűnő nyelvérzéke volt már ekkor, szerette anyanyelvét és foglalkozott vele. Megmutatkozik, hogy jó beszédű magyar világban nevelkedett. Később pedig a nevelői házakban is művelt magyarokkal érintkezett. Kazinczy Ferencet nagyon tisztelte, de nyelven nem érződik a nyelvújítás. Ha új szavakat használ, olyan természetességgel építi nyelvébe, hogy azok nem lógnak ki az egészből.

A történeti hűség

Az Anjouk-kora Erdélyi Jánost már sárospataki diákként foglalkoztatta. A témaválasztás korát indokolhatta, hogy első művével, *Dezse* című hőskölteményével 1835-ben pályadíjat nyert, és az írás megjelent a sárospataki Nyelvmívi Társaság zsebkönyvében, a *Parthe-*

nonban. A vers hőse Róbert Károly ifjú vitéze, Dezse, aki magára ölti a király ruháját, hogy a moldvai háborúban megmentse királya életét. Dezse hősi halált hal, de a király megmenekül. Az Anjou-kor királynő-gyilkosságában látta meg a „költői tettet,” amely *A két királyné* témájául szolgálhatott.

*A két királyné*hoz feltehetően nem végzett komolyabb előtanulmányokat. Kazinczy Gábornak azzal mentegeti a darab hibáit, hogy megírásánál ő volt az apa, az anya, a bába és a pap „s mi csuda, ha ennyi kötelességnek egy személyben eleget nem tehettem.”⁸ Egyes motívumokból azonban arra következtethetünk, hogy a szerző esetleg *Ignaz Aurel Fessler „Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen* (Leipzig, 1815–25) című tízkötetes művének negyedik kötetét forgathatta előzőleg. Fesslerre utal a Zsigmondról kialakított negatív kép. A történetíró szerint az ifjú király azért tartózkodik szívesen Csehországban, hogy ott korlátok nélkül hódolhasson az élet örömeinek. A királynék elfogásának története is azonos a két műben. Az író azonban több helyen eltér Fessler munkájától, láthatóan kerüli a középkort idéző történetek véres ábrázolását. (Gara és Forgács Balázs fejének elküldéséről Durazzói Károly özvegyének, Margitnak csak néhány szóban emlékezik meg.) (B 58/b) Elmarad a vár ostromának történetileg hiteles ábrázolása. Fessler szerint Zsigmond cseh zsoldosokkal megrohmozta a várat, de csapatait a várvédők visszaverték, mire seregeivel továbbállt. Arra hivatkozott, hogy nem akarta kockáztatni Mária életét. A királynőt végül később Frangepán serege a velencei flotta szabadította ki. A legjelentősebb eltérés azonban Erzsébet halála. Fessler szerint Palisznya vránai perjel fojtotta meg az anyakirálynét, míg Erdélyinél Horváth szúrja le tőrével. A várostrom egyszerűsítését a drámai sűrítés kényszere diktálhatta, míg Erzsébet halálnemének megváltoztatását az alkalmazkodás a színpadi látvány elfogadhatót igényéhez. Szerepe lehetett benne a *Bánk bán*nak is, amely színműről nagyon jó volt a véleménye.

A darab sorsa

Az öt felvonásos, jambusokban írt drámáról először 1837-ben olvashatunk egy Kazinczy Gábornak írott levelében. Fél évvel később, november 6-án már arról tudósíthatja barátját, hogy drámája kész és cenzúrára küldi. Arról is beszámol, hogy részleteket adott belőle Bajzának, aki azonban közlés nélkül visszaküldte azokat. Az önmagával szemben már ekkor is szigorú kritikus úgy vélekedett, hogy műve „Inkább rossz, mint féljó,” és arra kéri barátját, hogy ne adjon belőle mutatványt a Rajzolatokba, mert változtatott rajta.⁹ Legközelebb egy évvel később hallunk *A két királyné*ről, amikor arról ír Kazinczynak, hogy „Az én királynőim ugyancsak megváltoztak, lehetetlen rájuk ismerned, ha többször, és nem csak egyszer olvastad volna is.”¹⁰

8 ItK, 1967, 658.

9 ItK, 1967, 658.

10 ItK, 1967, 663.

A kézirat igazolja a mondottakat, mert ezeknek a hónapoknak az eredménye a B változat, amely mozgalmasabb, pergőbb cselekményű, szerkesztettebb, összefogottabb. Többet vannak a színen a királyi nők és többsíkián ábrázolja Garát. Először a nagy nemzetegyesítő szerepében jelenik meg, később azonban kimondja vágyát: „...Fiam / Király, leányod lenne a királyné.” Erzsébet a törvényekre hivatkozik, amelyek ezt nem teszik lehetővé. Gara válasza: „Az nem szentírás. / Ember csinálta, ember megszegi.” (B 105) Erzsébet iránti érzelmeire apellál: „Osztozám szívedben is / És most tagadnád meg kívánatom?” Csak a B variánsban szerepel Horváth kéme, aki jelenti, hogy a királynék menete a közelben fog haladni. A második felvonás második jelenetéből kimarad Forgách, így zártabb a jelenet. A B-ben kisebb szerep jut a tömlöcőrnek és Horváth híveinek.

A darabról két korabeli véleményt ismerünk. Mindkettő 1838-ból származik. Az első Egressy Gáboré, aki az év elején szól a drámáról Erdélyinek írt levelében: „Az én ítéletem Két királynéd iránt sohasem fog változni, mert a mellett, hogy nekem az effélékben csalhatlan tapintatom van azt ledönthetetlenül is motiválni tudom: igaz, hogy drámád igen is historiai, de embereid még is szükség képpen mozgó, belsőleg s külsőleg cselekvő emberek s nem Marionett bábuk – Szigligeti félek, mellyeken a mechanikus kezét minden lépten észrevehetni.”¹¹ A következő vélemény Kazinczy Gáboré: „Mit csinál a két Királyné? Shakespeare-i mű az, a Marót bán s Vachott Imre hercegi silányságaihoz.”¹² Erdélyi mindkét társa szavára figyelhetett, mindkettő az Ifjú Magyarország tagja volt. Egressy Gábort nemcsak színészként ismerték, foglalkozott színházi kérdésekkel is, például részt kívánt venni a Kisfaludy Társaság által 1838-ban színészeti kézikönyvre kiírt pályázaton. Ő választotta 1839. március 23-án a *Bánk bánt* jutalomjátékául és ezzel – mint Erdélyi írta – „furoret csinált”. Erdélyi elragadtatással írt Katonáról: „Shakespearhez olly közel senki sem fogott járnai, mert ő azt 19 éves korában írta.”¹³ Olyan hatással volt rá, hogy foglalkozni kívánt munkáival.¹⁴ Ezután többé nincs szó „A két királyné”-ről. Talán a műfajból is elege lett, feltehetjük, hogy ő maga is érezte, hogy a drámai érzék nem erőssége írói személyiségének. Egyéb kérdések foglalkoztatták később. Megírta, látta hibáit, és továbblépett rajta. De vajon miért írta meg? Erre a választ a mottó adhatja meg.

„Quid fiet ex nobis, amice?” – „Mi lesz velünk barátom?” – teszi fel a kérdést a nyilvánvalóan politikai célokra utaló mottó. Szavai arra figyelmeztetnek, hogy mondanóját kortársainak szánta, rájuk akart „hatni,” mint dramaturgiai írásaiban a dráma célját megjelölte. Ebbe a darabba rejtette aggodalmát, amit 1837–1938-ban érzett. Mert nemcsak 1386-ban szakadt két részre az ország. 1837–1838-ban is ártatlanokat ítéltek el, megszűnt a szabadság, még a szólás szabadsága is. Minderről azonban nyíltan nem szól-

11 *Erdélyi János levelezése*, Bp., I, 1962, 30.

12 *Uo.*, 50, és lásd a Forrás, 1991, 4. számában megjelent dolgozatomat (vö. 7. sz. jegyzet).

13 *ItK*, 1967, 666.

14 *ItK*, 1967, 666.

hatott. Megkereste tehát a kordivatnak megfelelő a magyar középkor olyan korszakát, amelyben analógiát látott a múlt és a jelen között. A már ismert Anjou-kor egyik történeti eseményének, egy „költészeti tettnek” ábrázolásával fejezhette ki keserűségét, aggodalmát az országot sújtó „pártoskodás,” az elkövetett törvénytelenések és a szólás szabadságának megvonása miatt. Ez utóbbinak hiánya volt a darab meghatározó gondolata, amely az ellenzékét legjobban foglalkoztatta. Emiatt ítélték el Wesselényit, Kossuthot, és citálták „nota per” elé az ellenzék legbátrabb követeit. Saját korához szól, amikor több ízben, kiemelt helyen foglalkozik darabjában a „szabadság” gondolatával, mégpedig a főszereplők szájába adva szavait. Erzsébet mondja Máriának: „Mert a szabadságért, / Nincsen áldozat, / Hogy meg ne tennők.” (B 129) Mária keserű válasza: „A kebelnek is / Vannak saját érzelmei. A szabadság / Midőn a rab kifejlik lánczaiból, / És megy halálra, oh, mondd meg, mit ér?” (B 129) Egy ízben azonban Komár inti a királynét. „Tudom hideg bálványodat, / Ez a szabadság most idő szerént, / Mikor magad rab vagy. Tehát Budán / Nem lesznek annyi tömlöczök, Királyné! / Későn imádsz istent, kit nem hívél.” (B 167) Horváth, a lázadók vezére is a szólás szabadságának hiányát panaszolja. A szabadság gondolatának gyakori felidézését az író kora történéseire rímeltette. Közönsége pedig, amelynek a darabot írta, amelyre hatni akart, és amelyhez mégsem juthatott el, vele egy volt, egyformán gondolkoztak. Ha eljut hozzájuk, közvetlen társadalmi szerepvállalásként értelmezhetnék volna mondatait. Ez volt az írói cél. Természetes, hogy a darabot nem engedélyezte a cenzúra, még megjelenését sem. És a tiltás oka nemcsak a királygyilkosság lehetett.

Arra vonatkozóan, hogy Erdélyi korának és a korról írta ezt az Anjou-dramát, még egy dokumentumot idézünk, mely Pesten készült 1839. április 29-én. Jósika Miklós *Autographes* című kéziratos emlékkönyvének 25. lapján található a kéziratos bejegyzés: Erdélyi Jánostól. Horváth egyik monológjának szavait idézi: „Ne sírjon a gyermek, ha keble fáj? / Ne szóljon a polgár...? Ekkor azonban már nem írta oda a szöveg végét, amely a darabban „ha honja vész?” szavakkal folytatódik.

A darab politikai mondandóján túl mutatja azt is, hogy bár azokban az években sok fiatal író jelentkezett drámával, mennyire nem voltak még normák, mércék a műfaj megítéléséhez. Kölcsey, Bajza és Vörösmarty is foglalkoztak dramaturgiai kérdésekkel, de gondolataik nem mentek át a köztudatba. Erdélyi dramaturgiai cikkei pedig meg sem jelenhettek. Darabjának másik tanulsága, hogy az írók milyen bátran, szinte vakmerően, alaposabb felkészülés, történeti tanulmányok nélkül vágtak bele egy-egy drámai írásba, szinte hályogkovács módjára dolgoztak. Így tett Erdélyi is, aki, mint arra már korábban utaltunk, Kazinczy Gábornak írta, hogy „egy személyben” végzett mindent a darab körül. Ha végzett volna előtanulmányokat, akkor nem tudta volna ilyen rövid idő alatt megírni művét.

Erdélyi János még két színművet írt. Az 1840-es évek elején készült el *Nápolyi Endre* című színműve, ugyancsak jambusokban, amely nagyobb színműírói erényekkel jeleskedik. Harmadikként írta 1851-ben *A velencei hölgyet*, amelyet a Nemzeti Színház mutatott be. Nem volt siker, bár nyelvezetét dicsérték. Darabjai közül első drámája érdemel figyelmet, amely hű tükre korának, és amelyben az elkötelezetten politikáló ifjú író korához szól.